

յաւելուած: Աւ որովհետեւ այս շրջանի համար պահանջվում է յայտնի չափով բովանդակութեան լիակատարութիւն, և որովհետեւ աշակերտները (9—10 տարի) արդէն մտաւորապէս բաւականաչափ զարգացած էին, ուստի ինչպէս աշխարհական պատմութեան մէջ, այս տեղ ևս կարելի է սկսել անցքերի դասակարգութիւնը. ինչ որ ուսանողւմ էին առանձին առանձին, այժմ նրանք դաս է տրվում բնական կապով: Պատմական համառօտ նկարագիրները փոխարկվում են կենսագրութիւնների, միայն որչափ կարելի է առարկայի և Աստուածաշնչի պատմութեան տեսակին համեմատ: Աւ բարոյական խորհրդածութիւնները այժմ աւելի ազդող են լինում, ոչ թէ, այսպէս ասած, իբրեւ օգտակար խրատներ, այլ իբրեւ համեմատութիւններ, այնպէս զի պատմութիւնները իւրեանց կողմնակի հանգամանքներով առանց մինչն աւելորդ զանցառութեան պատմուելով և վերապատմուելով՝ աշակերտը ևս բաւական հեշտութեամբ կկարողանայ շահուել այս նիւթից: Աս կարող է համեմատութիւն առնել զանազան ժամանակներում, կեանքի պէս պէս դրութեամբ ապրող անձանց մէջ, որոց մասին Աստուածաշնչի՝ և թէ այլ և այլ պատմութիւնների մէջ պատմուած են, և թէ իրանց, որոնց ինքը իսկ ականատես է: Այժմ ևս կարելի է եղելութիւնքը աւելի ընդհանուր հայեացքի ենթարկել: Առաւելապէս հրահանգիչ է հին Ատակարանը նորի հետ համեմատելը: Յովհաննէս Մկրտչի ծննդեան աւետիքը պատմելու ժամանակ կարելի է յիշատակել և Սամոնիներ և Սամուէլներ, որոնք նման են առաջնոյն: Յիսուսի տաճարին ընծայ-

ւելու պատմութեան հետ կարելի է յիշել և Սամուէլի յանձնուելը Հեղի քահանային տաճարումը. Յիսուսը Ազիպատում, Յիսուսը տաճարումը և Վանիէլը՝ Աբուդոդոնոսորի յառաջ: Բարոյականութեան դասերը, որպիսի դիպուածում ևս ուսուցանէին, կրացարուին նոյնպէս Սրբազան պատմութեան օրինակներով: «Մի՛ սպանաներ, պատուէրը յիշեցնում է Այեհնին, Մովսէսին, Սաուլին և Հեթթա՝ յին և ըն: «Լեր ողորմած, յիշեցնում է Մովսէսի՝ ջրից ազատութիւնը, Բախթին, Վաւթին և ըն: Այսպէսով երկու օգուտ է յառաջանում, վերացական հասկացողութիւնքը ընդունում են տեսառականութիւն, և համեմատութիւններով արած պատմութիւնը զանազանակերպութիւն է ստանում: Աոր Ատակարանի առակները, որոնցից հազիւ թէ սակաւները յարմարվում էին նախընթաց ուսման շրջանին, այժմ զրեթէ կարող են սովորական դառնալ, բաց ի նոցա խորին բացատրութիւններից:

(Մատթ. 13 և Լուկ. 11):

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՇԼՐԵԿԵՅ:

(Շրջանային):

Գիւղերայ՝ աւելի և Շիրակայ:

Ի դասակարգել մեր զգիւղացի, ոյր առաջեաւ դնեմք Հ.՝ պարտ է իմանալ զնա Հայաբնակ, ուր Տ.՝ Տաճկաբնակ. իսկ ուր Հ.

և Տ՝ ցուցանէ խառն լինել բնակչաց անդ յերկուց ևս: Թէպէտ յայս սահման սահաւ են Տաճիկք, վասն այն զանց տունեմք առտ, միայն զբազմաբնական ըստ թուոյ տանցն ևս նշանակեմք: Սկսանիմք ի հիւսսի կողմանէ քաղաքին երթալ ի վեր, և շրջապիւղու յաճեալ ի թիկանց նորա՝ ի հարաւ եկեալ հասեալ աւարտեմք:

1. 2. Վէյտի կրկին:

3. Ղանլըճա առ գետովն ի բարձուէ, որոյ առաջի կայր մի ի կամրջացն: Առ զիւղիւն վանք, որոյ եկեղեցին վայելչակերտ և զեղեցիկ, կաթուղիկէիւ, և լի են յորմունքս նորա արձանադրութիւնք, է որ շրջանակաւ մեծաքանդակ, է որ վերուստ ի վայր. զոր կամ էր ինձ օրինակել. երէց զիւղին ասաց թէ՛ ամենայն զրեցան ի Սարգսէ Վարդապետէ Զալալեան, և տրպազրեալ իսկ են, որով անփոյթ եղէ. յետոյ աեսի, զի յոյժ յոյժ սակաւունս էր ի նոցանէ առեալ, և ցայսօր յանձին ամսոսամ: Անդ ընթերցայ զանուանս Վիւրա իշխանի և Հասանայ, զորոց ասացեալ եմք ի ստորագրութեան Աւանայ:

Դամատուն սորա կամ զանդակառուն քանդեալ. սրահ նորա է առաջի, և հիմունքն նշանակին. սա է այժմ եկեղեցի զիւղին:

Առ կրկին կողմամբ նորա քանի մի քայլ բացատ մի մի մատուռք գեղեցկաշէնք, համակ ի միոյ կարմրագոյն քարահանքէ սրբատաշ. նոյնպէս և կաթուղիկէք. և յարեկըս նոցա դամբարանք հինգ, և են որ փորագրեալք են:

4. Միւս Ղանլըճա, մօտ վերնոյն, ուր և աւերակ եկեղեցի:

5. Կապս:

6. Խասաղու:

7. Տերպէնտ:

8. Թէքնէլի:

9. Օրթա Վիլիսէ. հին եկեղեցի փոքր:

10. Իլլի զիւղ. սա և հետեւեալ ին նեակ զիւղօրայքի կան յընդարձակ ձորի ինչ, որ Իլլի անուանի:

11. Շէլէպ կէշիւտ:

12. Պէնտրվան. անդ կայ բերդ. մերձ նմին Իլլըլ - խօշ աւերակ. ուր ասեն լինել եկեղեցի արձանագրութեամբ:

13. Խաղանձի:

14. Շիշ - թեփէ, ըստ անուան լերին առ որով կայ: Այս երկու զիւղքս ի հիւսիսային ծայր սահմանիս կան. և են ի ճանապարհ յԱղէքսանդրա - պօլսոյ յԱխրքերէկ և յԱխլիսա գնացից:

15. Փայթար օղլու. Տ: ուր կայ և վանք քայքայեալ:

16. Չօւլի:

17. Շըղլար:

18. Կուռ ձի - եօլի: Ի թիկունս սորա կայ Խարախաշ լեռուն. և ի վեր քան զգիւղն ի միջակի գոյ մեծ աւերակ շինատեղւոյ: Ուր լեալ են հինգ ձիթահանք, զորոց քարինս աճեալ են ի քաղաքն: Անդ են և բազում ջրաղացք, որք ի ջուրց լեռանցն իջելոց շրջեալ են. և այլ շինութիւնք ոչ սակաւ. որում այժմ անուն տան մեծ Խարապա, կամ Խարախաշու Խարապա, և է արօտական տեղի զիւղականացն:

19. Փալուալի: Սաքա են որք ի ձորն Իլլի գտանին:

20. Թափառլի:

21. Խօնախ - խըրան. ուր վանք քայքայեալ:

22. Սարը - եար:

23. Ախ - քիլիսէ, զոր ոմանք Ախ Կօլի անուանեն, այն է սպիտակ ճանապարհ՝ վասն սպիտակ հողոյ լերինն՝ Չըպուխպու ասացեալ, յորմէ անցեալ իջանին ի 1, օռի:

24. Չաչուր:

25. Հաճի - Կաղար - Ղուլի:

26. 27. Մեծ և Փոքր Վեփենեկ:

28. Տիրէկէր. արտաքոյ գեղջն վանք:

29. Չըսխուր:

30. Տիւղքենտ. Հ. 100 տուն:

31. Ըլիւր - եապի:

32. Թէփէ տեօլէք:

33. Արբիս - վէլի:

34. Ղօլղաթ:

35. Վըրք - տէլիրմէն, Տ: Այս երեք գիւղք կան ի սահմանակցութեան Ապարանի յարեկիս Աղէքսանդրապօլսոյ. ընդ այս և սայլք անդամ յամարան երթեկեն յԱրարատ և յԱրեան, և է համառօտ ճանապարհ:

36. Ղարա - քիլիսէ. Հ. 300 տուն, որ և բաւական գիւղաքաղաք ձևանայ. են անդ և արհեստագործք, վանք քայքայեալ: Աստի սկսանին գիւղորայքն պատել զԱրագածոտամբ:

37. Վարհայլը:

38. Պայրնտուր:

39. Շլօֆ խան:

40. Թալիսպօղլի:

41. Իմիրխան:

42. Ղուլթի Խըշլախ:

43. Թօմարտաշ:

44. Պարօնի գիւղ:

45. Ղասմալի:

46. Ղազանձի, որիշ ի վերնոյն:

47. Ղուլիճան:

48. Եկենկէր:

49. Կորաշէն:

50. Կիւղէլ - տէրէ:

51. Պաշ - գիւղ:

52. 53. Մեծ և Փոքր Աւրիս վիլիք. երկոքին սոքա յԱրագածու ըմպեն զջուր, որպէս և Ղըպչախ:

54. Ղըպչախ. ուր է և վանք Հառըճու Ս. Աստուածածնի. վայելուչ ասեն շինութիւն սորա քան զՀոռոմոսի վանաց. ուր կան և բազմապատիկ արձանագրութիւնք, զորս ժողովեալ էր մի ոմն ի վարդապետաց Նորա. այլ թէ յիւրմէ, թէ ի սաղրելոյ իւրում մեծի՝ զլացաւ տալ: Աստ է և հին պատկերն անուանի՝ փոխադրեալ ի Վանացն Բասենոյ. և է ուխտ հռչակաւոր մինչև ցայսօր:

55. Արթիկ, Հ. 150. ուր կայ հին եկեղեցի, վերնայարկ նորա բերդ, և ի բացեայ վանք ամբողջ:

56. Մէշխալի. հին եկեղեցի, բերդ ի վերայ:

57. Հոռոմ, Հ. 100. հին եկեղեցի նոյնպէս:

58. Սօղունլի:

59. Արմուտլու:

60. Մահմուտճուխ. ուր աւերակ վանք, և միւս ևս որ այժմ եկեղեցի գիւղին է:

61. Շիրվանճուխ. հին վանք քայքայեալ:

62. Սէջիւտլիւ. է և ուխտատեղի աղբիւրն սաստիկ ցուրտ ջրոյ, ի վերայ նորա գրեալ «Սուրբ Գրիգոր»:

63. Պօղազ - քէսէն:

64. Մօլա - կէօկէ. առ որով Աշըխ - ալի աւերակ:

65. Եւփուլու. Հ. 100. ունի և հին բերդ:

66. Վեշ - ալի:
67. Արվան - վերտի:
68. Թավշան Վ. ըշլախ. Հ. 100 տուն:
69. Վաղարապատ, յանուանէ այս վերջին շինութիւն սկսանողին:
70. Աղին:
71. Պօղտողան:
72. Վեղաձ:
73. Չրրիւլու, առաջի սորա է երկրորդ կամուրջն:
74. Վըզըլ - քիլիսէ, Հ. 100. աստ դաղթեցան փոխադրեալքն ի գեղջէ Հոռոմոսի վանաց, և չէ հոռի անտի. է անդ փոքր վանք արձանադրութեամբ, որ այժմ եկեղեցի դիւղին է, և մեծացուցանել կամին:
75. Կէօյէրչին:
76. Վըզըլ - ղուլէ. մեծաշէն և հոչա-կաւորեկեղեցի սորա քայքայեալ, որ երեւի իննել սագաձն. և ի վայր քան զնա առ Ախուրեան գետով ի բարձու ինչ տեղւոջ Կարմիր վանք Վեթէ - քիլիսէ կոչեցեալ:
- Աստանօր ի հանդիպոյ Հոռոմոսի վանաց դադարեն դիւղորայք այսր մասին. և սկսանի նախ ամայի տեղին՝ զոր Խըրըխ անւանեն, ուր չորեքտասան դիւղս հիմնել հնար է. բայց առ ի չգոյէ ջուրց մնայ այնպէս:

Ի բարձրութեան Արագած *) լեռին լը-ճակ իմն է. աստն թէ ի նախնի ժամանակս

(*) Ճիշտ բարձրութեան լեռինս չգտեցաք լինել գիտակ. Այլ Կարապետ Վարդապետ Շահ-նազարեան պատմեաց մեզ, թէ ելի ի բարձրակատար լեռինս, զերես եղեալ ի գետնի գիտեցի, քան զկէսն Մասեաց լեռին բարձրագոյն գոտի. Արդ զի Մասիս ունի 19760 աշխարհագրական քայլ բարձրութիւն, և սմա պարտ է տալ զոնէ 11000 աշ-

ղոսն նորա խոտորեցուցեալ յայս կոյս՝ շինութիւնս արարեալ են: Այժմ քանզի ի կողմն Արարատայ թափի, սուղի յերկիր, և անհետ լինի, ոչ մի ինչ օգնեալ վայրացն: Կառավարութիւնն ի քանի ամաց հետէ ի խորհրդի է դարձեալ զայն ոտն շրջել յայս կոյս, և կանգնել դիւղորայս, բայց դեռ չէ եղեալ ի գործ:

Երկրորդ՝ անտի ի վայր ընթացեալ ի հանդիպոյ Անուոյ, և արեւմտեան Շիրակայ, այնչափ ամայի տեղիք են, յորս աւելի քան զյիսուն դիւղս հնար է կանգնել. բայց առ ի չգոյէ ջուրց և անդ, կայ պարսպորդ, և են այժմ ձմերոց արօտական խաշանց Վրտաց և Լէզիտեաց:

Պատմեցին, թէ հրաման լեալ է Արքունուստ, և հոգածու է մեծաւ պատրաստութեամբ յառաջիկայ ամիս սկսանել ի ստորեւ Աղէքսանդրապօլսոյ պատառեալ խոտորեցուցանել զԱխուրեան, և ածեալ զկողամբ Խըզըլ - քիլիսէի տալ հոսել յայն ընդարձակ սահման, և շինութիւն հաստատել մինչև ցանկիւն անդր, տարածանելով մինչև ցԱրտարապատ:

Չայս ամայի վայրքս՝ Յովհաննէս Լպիսկոպոս Շահխաթունեան ոչ այնչափ ի բաժնի Շիրակայ համարէր, այլ յԱրշարունիս՝ այն է Արասխաձոր:

Այլ Շիրակ իսկ յԱրշարունիս համարեցաւ, յորժամ Տրդատ Արքայ պարգեւեաց Արշաւրի որդւոյ Կամսարայ, որոց երկիր Պայազատութեան էր Արասխաձոր: Ի գնել Աշոտոյ Մսակերի Բագրատունւոյ

խարհադրական քայլ բարձրութիւն, այնպէս զի գագաթն սորա ցստորոտս ձեանց նորա հասցէ, զի յամարան ի գագաթն սորա ձիւնք հալին:

ի Ամսարականաց անտի, յամի 783, զայս մասն առ յիւր բաժնի, թէ թող նոցա, չէ յայտ: Միայն այժմեան Առաւմարութիւնն համարի ի բաժնի Շիրակայ, եթէ շինութիւն դոցէ, ընդ իշխանութեամբ Ահաճանգապետին Աղէքսանդրա - պօլսոյ անկանի:

Զմերան ճանապարհ յԱղէքսանդրա - պօլսոյ յԱրարատ առ Ղըզըլ - քիլիսէի անկանի, յորմէ անցանէ առ Մաստարայ, և անտի յԱջմիածին, և յԱրեան:

Յայս ամենայն դիւղորայս երեք հազար տուն Հայ բնակիչք են, ուստի ի քաղաքն և ի սոսա են տունք հինգ հազար, ամենեքեան զրեւի միւս բաժնիցն Շիրակայ, ի Օւրիշատէ, և ի գիւղորայիցն Արուց աստ գաղթեցան, որք մեծաւ մասամբ ի յարձակմանց Աւելիկաց, և ի Տէլի անտանեալ զօրաց, և ի հարստահարութեանց գիւղատեարց իւրեանց՝ յողիս էին ապաստան:

Յայնժամ տեսեալ սոցա՝ թէ Ռուք դառնան յՕսմանեան սահմանաց, ակն եղին այսր բաժնի Շիրակայ, և նախահոգակ լեալ, ի գիւղին ցանեալ զսերմանիս, եկին աստ քօթան վարեցին, և միւսոյ տարւոյ սերմանացանութեան երկիր պատրաստեցին, դարձան հնձեցին զանդաստանըս, զպաշարս, զտանց գերանս, և զամենայն զոր միանգամ ունէին, զիւրութեամբ իմն բարձեալ ածեն յայս կոյս, զտունն սարքեցին, և ի միւս ամի սերմանացան եղեալ, յայնչափ ամաց հետէ ամայի թողեալ և պարարտացեալ երկրէ՝ առատութեամբ մանգաղաքաղ եղին, որոց և եօթնամեայ ազատութիւն ի հարկաց՝ նպաստամատոյց եղև: Ոչ սակաւ օգնեաց նոցա

և շինութիւն բերդին, յոր պարապորդքն երթեալ վարձուք աշխատէին: Աւ այսպէս ոչ մի ամ պարապորդ մնալով ի Հահուց, և ոչ վրանաբնակ յածելով՝ քան զամենայն գաղթականս սոքա բարեբաղդիկ գտան:

Աւ քանզի ոչ ոք ի գաղթելոց անդր քան զսահմանազուլ տեղեան ի խորս ընթացան, այսպէս և սոքա յայս երկիր ամփոփել հող կալան: Բայց ինքեանք բազմացան, և այլք ի փախստէից եկեալ հետզհետէ և յարեցան ի նոսա: Աւ և Առաւմարութիւնն ի Տօխոպուր և ի Մարտկան ժողովրդոց *) զբաղումն ած գաղթեցոյց ի տեղիս տեղիս, երկիրն ոչ բաւականայ, այնու զի՝ ոչ ըստ ազահ ըղձի բաւեն սերմացան լինել, տեսեալ՝ զի այն յոտին դրամ է, և արքունի ցորենահաւաքք նախալծար դրամովք կան պատրաստական ի գնել:

Ի վարել զերկիրն՝ տեղի արածելոյ խաշանց նուաղեաց, հարկեցան յամարան զհօտս իւրեանց հանել ի լերինս կէս տանըն, և կիսոցն մնալ ի գիւղսն առ ի վերայ կալոյ անդաստանաց, և ոչ վայելել առատ

(*) Այս երկու անուանակոչութեամբս ժողովուրդ՝ միացեղք և միադէնք իցեն թէ զանազանեալք, ոչ բաւեցոյ ստուգել: Բայց Տօխոպուրք պահեն զօրէնս ինչ Հրէական, և պարտին լինել ի Սամարացոց կամ ի Մադուկեցոց:

Առաւմարութիւնն 25000 տունս ի կողմանց Ղրիմու ած գաղթեցոյց ի Հայաստան և ի Վրաստան, շնորհեալ եւթնամեայ ազատութիւն ի հարկաց: Ինքեանք և կանանք նոցա ժրաջանք են ի զործ և ի վաստակ. զիւրութեամբ քան զմերս զործեն, և բազմօք շահին. են և բազում կօշկաւաքք ի նոսա:

մածուն, և թան, նա և ոչ խոտաքաղ լինել առատութեամբ՝ առ դարմանել զինս և զխաշինս ի ձմեռան, որք են կարեւորք զեղծկական կենաց :

Յամնն յառաջինս յորժամ իսպառ պարագորդ էին բաժինքն Շիրակայ, ածէին անդր արածել զխաշինս, և զխոտ բարձեալ տանէին: Իսկ յորժամ բակ արգելանաց Օգուշարանին սաստկացաւ, և յամենայն տեղիս պահապանք կարգեցան, սկսան ի նեղ անկանել սորա:

Ոմանք ի գիւղորայից՝ որ ի հանդիպոյ Դեօլէի, անցազիր առեալ, երթան յԱպարքոսէ Վարուց հրաման ընկալեալ, անդ երթան խոտաքաղ լինին, և ածեալ զինս առ գետեղերն: Եւ ապա ընդ Օգուշարանն անցեալ, է որ ի վերայ սառուցից, է որ ձիովք բերին և դարմանեն զկենդանիս, որք են ինքեանց գործ մեծի և դժուարաբուն աշխատութեան, որ տայ յիշել նոցա զաւուրսն զառաջինս:

(Երեսնակէի):

ՀԱՌԻԹԻՒՆՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ

Ի ԳԱՒԱՌԻՆ

Ե Ր Ն Ջ Ա Կ Ո Ւ Ն .

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ .

Հայրենեաց հնութիւնքն այսօրուան օրս հայրենասէր որդւոց մեծագոյն մասին անձկակարօտ հետաքրքրութիւնն զարթուցած են: Եւ յիրաւի ի՞նչ կայ երկրի վերայ հասկացող սրտի համար առաւել փարայ և նուիրական քան հայրենիք, և ի՞նչ կարող է նորա դաժան վիրաց ու բազմադարեան մղկտացուցիչ խոցերու հանդէպ

աւելի զգալի թուիլ, եթէ ոչ սիրո՞ւն հայրենեաց պանծալի կամողբալի հնութեանց նշխարեալ մնացորդք: Եւր հայրենիքն վշտակոծ Հայաստանն լինելով, թէպէտ և մերթ ընդ մերթ յերևան կհանէ իւր ծոցէն այնպիսի յիշատակարաններ՝ որոց վերայ դրոշմած կտեսնենք իւր արխասիրտ որդւոց կորովաբազուկ քաջագործութիւնները, գիւցազնական սխրագործութիւնները, հայրենասիրական և ազատասիրական անձնանուիրութիւնները, փութաջան և մեծագործ աշխարհաշինութիւնները, և Եռաքելական Ս. Լեկեղեցւոյ կարգաց և կրօնի անաղօտ և անսայթաք պահպանութիւնը. սակայն շատ անգամ այն է՝ որ հնախոյզ աչքերն արտասուք քամելով պիտի նշմարեն այն գետինն ու քարերն՝ ոյք ներկուել առգուել են բիւր անգամ Սէհրուժանեան, Վասակեան, Սարգսեան չարահոգի հայրենանենդ դաւաճանութեամբ և մատնութեամբ միլիոնաւոր ողորմելաց թափուած արեան գետերով, այն շիրիմներն, ու մահարձաններն՝ որոց մէջ կհանդէն անհեռատեսութեան և եսականութեան չար նախանձուն զոհ գնացած հայրենաշէն և աշխարհի օգտակար հոյակապ անձանց աճիւններն, այն կիսակործան շէնքերն, և դժուարանշար աւերակներն՝ որոց տեարք և բնակիչք, է որ ի դառն գերութիւն վարեալէ որ սովուտանաց, և լուռադող խստամբերութեան անխայիւ կրակին մատնուած, և է որ վայրենամիտ վայրագասուն թշնամւոյ արիւնարբու սրոյն ճարակ գնացած, թողել են միայն տխուր աւերակաց կտորներ. այն փառաւոր եկեղեցեաց կանդուն ու կործան շէնքերն ու անթիւ նշխարներն, որոց կոր-